

ELŐSZÓ

Bevezető gondolatok

Diák és tanár egyaránt tisztában van vele, hogy a szólások, közmondások és egyéb kifejezések ismerete a nyelvtudás egyik fő ismérve. Éppen ezért fontos feladat hárul azokra a kétnyelvű gyűjteményekre, amelyek ízelítőt adnak egy-egy nép jellemző szófordulatairól, mondásairól. Ezekben, mint borostyánban a bogár, ott rejtezik több ezer év kultúrájának lenyomata. Híres történelmi személyiségek, művészek, írók, költők, tudósok megállapításai, aranyköpései különösen alkalmasak arra, hogy gondolatainkat röviden, képletes formában fejezzük ki.

A közmondásokat nem használja minden nép egyforma gyakorisággal, a hagyományuk kultúránként eltérő. A közel- és távolkeleti népek manapság is jóval többször élnek velük nemcsak írásban, hanem a mindennapi társalgás során is. Amint kézbe veszünk egy arab, perzsa, kínai vagy koreai költeményt, prózai művet, újságcikket, vagy belehallgatunk egy arab, perzsa, kínai vagy koreai társalgásba, nyomban feltűnik a közmondások tömkelege. S nem csupán a nagyszámú hallgatóságnak írt előadásokban és nyilatkozatokban, de a családtagok közti közvetlen csevegésekben is.

A közmondások hűen őrzik különféle történelmi korok emlékeit. Az arabok ugyanúgy használják az iszlám előtti, nomád időszak bölcs mondásait, mint a később meghódított területeken élő népektől (egyiptomiaktól, szíriaiaktól, mezopotámiaiaktól, perzsáktól) átvettek vagy a zsidó, keresztény és muzulmán közmondások örökségét. A kínai történelem több ezer évének kultúrája napjaink több tízezer szólásában ölt testet. Ugyanígy megtalálhatók a régi korok szokásai, emlékei a mi közmondásainkban is.

A közmondások rokonsága

Kötetünk címében az egyszerűség kedvéért csak a *közmondás* szó szerepel (hiszen ezekből közöl a legtöbbet), azonban tartalmaz szólásokat, szóláshasonlatokat és helyzetmondásokat is. Fölvetődik a kérdés: mennyire tekinthetők az itt található közmondások magyarnak? Mennyiben térnek el a lengyelnek, jorubának vagy sumernak nevezettektől? A válasz egyszerű: a különbségek sokszor csak árnyalatnyiak. Jóval tetemesebb azoknak a közmondásoknak a száma, amelyek hasonlítanak egymásra, semmint azoké, amelyek egy-egy nép kultúrájának nyomát viselik magukon. S itt nem kizárólag azokra gondolunk, amelyek valamely történelmi eseményre vagy kiemelkedő személyiségre utalnak. Vonatkozik ez a megállapítás az olyanokra is, mint *Ne igyál előre a medve bőrére!* Az itt szereplő vadállatról (bár a XIX. század első felében még csapatostul barangolt erdeinkben) nem állíthatjuk, hogy a magyar állatvilág jellegzetes képviselője, azonban a világ más tájain előforduló, hasonló jelentésű közmondásoktól éppen a benne szereplő *medve* különbözteti meg, az teszi magyarrá. Lássuk e közmondás néhány európai és ázsiai változatát:

Még nem fogta meg a rókát, de már nyakravalót készít neki (sumer),

Meg nem fogott gazellát ajándékoz (kurd),

Nehéz a meg nem született lovat a jászolhoz kötni (dán),

Ne forralj vizet a nyúlnek, amíg az a hegyekben van! (török),

Megeszi a tehén hasában lévő borjút (tamil),

Ne főzd a tojást, mielőtt a tyúk meg nem tojta! (észti).

Akadnak hasonlóságok más téren is: gyakran számok nyomatékosítják a kifejezést, s ilyenkor előfordulnak a nyelvek között egyezések is (vö. *Kilenc élete van, mint a macskának* – *Like a cat, he has nine lives*); ám a magyarban a csoda három, az angolban viszont kilenc napig tart (vö. *Minden csoda három napig tart* – *A wonder lasts but nine days*). A hármat a magyar gondolkodásmód kizárólag saját magának tartja fenn (*Három a magyar igazság*), ugyanakkor az angol általánosabbnak véli (*Things come in threes* 'Hármasával jönnek a dolgok', *Third time is lucky* 'A harmadik alkalom szerencsés' vagy *The third time is a charm* 'A harmadik alkalomnak megvan a bája').

Jellegzetes magyar közmondások

Természetesen a népünk történetéből, kultúrájából, szokásaiból eredő közmondások azok, amelyek jogosan nevezhetők egyedinek, magyarnak. Ezek a legváltozatosabb területeket ölelhetik fel:

- Vadászat: *Hátrább az agarakkal!* 'Húzd meg magad!',
- Szerencsejáték: *Nem babra megy a játék* 'Nagy tét forog kockán',
- Adoma: *Baj van Köpecen* 'Valami nincs rendjén', *Egyszer volt Budán kutyavásár* '1. A szerencse nem tartós, 2. Abból, hogy egyszer megengedtek valakinek valamit, még nem következik, hogy máskor is megengedik neki ugyanazt',
- Textilgyártás: *Egyik sem jobb a deákné {a Deákné} vásznánál* 'Ő sem különb a többinél', *pénzügy – Egy fabatkát sem ér* 'Teljesen értéktelen',
- Történelem: *Több is veszett Mohácsnál* 'Ez nem súlyos veszteség', *Nem enged a negyvennyolcból* 'Kitart elhatározása mellett', *Rossz szomszédság török átok* 'A rossz szomszéd rengeteg bajt tud okozni', *Nem hajt a tatár* 'Nem szükséges annyira kapkodni vagy sietni',
- Hiedelemvilág: *Szerelmes a szakácsnő* 'A kelleténél sósabb a feltálatl étel'.

A közmondások, szólások, szóláshasonlatok és helyzetmondatok nyelvi-stilisztikai jellemzői

Amilyen gazdag az érintett témák sora, olyan gazdag az ismertetőjegyek listája is. Egy részük a nyelv hangállományára jellemző (alliteráció, rím, szójáték), másik részük a szerkezetére (felsorolás, ismétlés, nyomatékosítás, párhuzamos szerkesztés), míg a harmadik a jelentéstani oldalához tartozik (ellentét, fokozás, humor, régies szavak). Természetesen egy-egy kifejezés – mivel összetett nyelvi jelenség – gyakran több csoportba is besorolható. Lássunk rájuk néhány példát:

a) Alliteráció

Minden mesterségre megtanít a nyomorúság 'Az ember mindent megpróbál, ha rászorítja a sors',

Mindennek megvan a maga oka-foka (felsorolás is) 'Jó ok nélkül nem történik semmi',

Kinek semmije sincs, semmit se veszíthet (ellentét is) 'A szegénynek nincs mit vesztenie',

Sorsát senki sem kerülheti el 'Előbb-utóbb mindenkit utolér a megérdemelt büntetés',

Szép szó nyeri meg a szeretetet 'A kedves szó lefegyverzi az ellenséget',

Ha vak vezet világtalant, mindkettő a verembe esik 'Az akar mást irányítani, aki maga is vezetésre szorul'.

b) Ellentét

Jobb adni, mint kapni 'Jobb, ha az ember olyan helyzetben van, hogy másokon tud segíteni',

Könnyebb egy apának hat gyereket eltartani, mint hat gyerekeknek egy apát gondozni 'Sokkal több áldozatot hoz a szülő gyermekéért, mint amennyit a gyermek szokott vállalni szüleiért',

Ma gazdag, holnap szegény 'A gazdag is elszegényedhet',

Aki szerencsés a kártyában, szerencsétlen a szerelemben (alliteráció is) (Aki nyer a kártyán, annak ugratásként, aki pedig veszít, annak vigasztalásként mondják),

Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez 'Ha nem jön el hozzánk, akivel találkozni szeretnénk, nekünk kell elmennünk hozzá'.

c) Felsorolás

Az alkohol öl, butít, nyomorba dönt 'A mértéktelen ivás elszegényít és tönkreteszi egészségünket, emberi kapcsolatainkat',

Első feleség Istentől, a második embertől, a harmadik ördögtől való (fokozás is) (A feleségek rangsorolása),

Gyermek, részeg, bolond mondják az igazat 'Csak az mond igazat, aki nem számol tette következményével',

Kés, villa, olló nem gyerek kezébe való 'Éles szerszámot ne adjunk a gyermek kezébe',

Szerelmet, füstöt, köhögést nem lehet eltitkolni 'Meglátszik az emberen, ha szerelmes'.

d) Fokozás

Más szemében a szálkát is megleli, magáéban a gerendát feledi (ellentét is) 'Mások legkisebb hibáját is észreveszi, de a maga nagy hibáit figyelmen kívül hagyja',

Nagy úr a muszáj, de még nagyobb a nincs 'Valaminek a hiánya olyan dolgok megtételére kényszerítheti az embert, amelyeket egyébként semmiképp nem tenne meg'.

e) Humor

Ha egy ajtón kivernek, a másikon bémegyek (rím is) 'Nagyon tolakodó',
Az eget is nagybögőnek nézi '1. Csillagokat lát fájdalmában, 2. Nagyon részeg',

Az éhenhaláshoz sok, a megélhetéshez kevés (ellentét is) 'Kevés a megélhetéshez',

Nehogy már fark csóválja a kutyát! (ellentét is) (Figyelmeztetés az értékrend helyreállítására),

Néha még a kapanyél is elsül 'Ártalmatlannak tűnő dolgok is veszélyessé válhatnak',

Öregapám is élne, ha meg nem halt volna (ellentét is) 'Kerüld a nevetséges föltételezéseket!'

f) Ismétlés, nyomatékosítás

Biztos, ami biztos (Elővigyázatosság kifejezése),

Élni és élni hagyni 'Mindenki csinálja azt, ami neki tetszik',

Megfelelő embert a megfelelő helyre 'A konkrét feladat elvégzésére legalkalmasabb embert kell az adott állásba helyezni',

Hiúságok hiúsága – minden hiúság (fokozás is) 'A világon minden hamis és hiábavaló',

Változnak az idők, változnak az erkölcsök (párhuzamos szerkesztés is) 'Az erkölcsi törvények nem állandóak',

Meghalt a király, éljen a király! (ellentét is) 'Valakinek a halálát mindig valaki fölemelkedése követi'.

g) Párhuzamos szerkesztés

Bolondot beszédéről, szamarat füleiről szokták megismerni (humor is) 'Az emberekre a saját beszédjük épp olyan jellemző, mint a szamárra a füle',

Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené! 'Mindenkinek meg kell adni azt, ami neki jár'.

h) Régies szavak

Ordít, mint a fába szorult féreg [csapdába esett farkas] 'Elkeseredetten jajveszékel',
Újbort nem töltünk régi tömlőbe [palackba] (ellentét is) 'Új gondolatoknak új köntös dukál'.

i) Rím

Három napi dínomdánom, holtig való szánom-bánom (ellentét is)
 '1. A mulatozást sokáig tartó megbánás, főleg szomorú és kölcsönös vonzalom nélküli házaselet követi, 2. A szertelen jókedvet bánat szokta követni',
Ki mint él, úgy ítél 'Az emberek a maguk életmódja szerint szoktak ítélni',
Majd ha fagy, hó lesz nagy 'Soha',
Hamar fekszik, hamar kél, hamar indul, hamar ér (felsorolás is)
 'Idejében lát hozzá mindenhez',
Aki egyszer hazudni mer, hitelt többé nem érdemel 'Akit egyszer hazugságon kapnak, annak többé nem hisznek',
Annak, aki éhes, a kenyérhaj is mézes 'Az éhes embernek minden étel ízlik'.

j) Szójáték

Egy mindenkiért, mindenki egyért (ellentét is) 'Összefogásban az erő',
Embert szaván, ökröt szarván (párhuzamos szerkesztés is) 'A saját szavai árulják el az embert',
Az idő folyton foly, meg nem eszi a moly (rím is) 'Aki nem halad a korrall, az lemarad',
Él, mint Marci Hevesen (humor is) 'Jólétben él',
Inkább szegénykedjünk, mint szégyenkedjünk! (régies szó is) 'Inkább legyen az ember szegény, de tisztességes, mint gazdag és becstelen',
Sok szó, kevés só 'Aki sokat beszél, kevés érdemlegeset mond' (ellentét is),
Vak tyúk is talál szemet [szem¹ 'a látás érzékszerve', szem² 'növényi termés'] (humor is) 'Néha az ügyetlen embernek is sikerülhet véletlenül valami'.

Útmutató a szótár használatához

a) A szótár felépítése

1. Mivel a legtöbb közmondás többféle kommunikációs helyzetben is használható, az egyértelmű, témák szerinti csoportosítás szinte megoldhatatlan. Ezért a szófaji szempontokat követjük: a vezérszó általában a közmondás, szólás, szóláshasonlat vagy helyzetmondattal legelső főneve; ha azt nem tartalmaz, akkor az ige; ha az is hiányzik, akkor a benne szereplő bármely másik szófaj. Így:

Főnév:

KINCS

A legdrágább kincs a szabadság. (köznm)

Ige:

JÖN

Aki előbb jön, előbb örül. (köznm, rég)

Melléknév:

OLCSÓ

Az olcsó a legdrágább. (köznm)

Határozószó:

MA

Ma nekem, holnap neked. (köznm) [Sir 38,22]

Névmás:

SEMMI

A semminél a kevés is többet ér. (köznm)

2. A szócikkek felépítése többnyire a következő:

KINCS

A legdrágább kincs a szabadság. (köznm)

‘A szabadság mindennél többet ér.’

vezérszó (kapitálchen betűtípussal)

közmondás (félkövér betűvel) + zárójelben a besorolása vagy stílusminősítése (dőlt betűvel) magyar jelentése (két egyszeres idézőjelben)

[Freedom is the greatest treasure.]

= *Freedom is a nation's greatest treasure.*

~ *A poor freedom is better than rich slavery.*

≈ *No man loves his fetters, though they be made of gold.*

Szin: A szabadság drágább az aranyánál. | Ritka madárnak kedves a kalitka.

angol fordítása (szögletes zárójelben)

tökéletesen egyező vagy kisebb szerkezeti, illetve jelentésbeli eltérést mutató angol megfelelője (egyenlőségjel után)

hasonló, közös elemet tartalmazó angol megfelelője (egyszeres hullámvonal után)

azonos jelentésű, de más metaforát tartalmazó angol megfelelője (kétszeres hullámvonal után)

rokon értelmű közmondás, szinonima

3. Ezenkívül a szócikk még a következőket tartalmazhatja:

- a szólásban szereplő vonzatot (dőlt betűvel):

SZÁLKA

Nagy szálka vki vkinek a szemében. (sz)

- a közmondás forrását (irodalmi alkotást vagy annak a személynek a nevét, aki azt először használta, vagy akinek a közhiedelem tulajdonítja):

BESZÉD

Őrült beszéd, de van benne rendszer. (sz) [William Shakespeare (1564–1616): Hamlet II. 2; 1601]

- Abban az esetben, ha a közmondásnak egyáltalán nincsen angol megfelelője, a körülíró helyettesítő értelmezését (gyakran hiedelmeknél, babonáknál):

TENYÉR

Viszket a tenyerem, pénzt kapok. (hm)

'A viszkető bal tenyér annak a jele, hogy pénz áll a házhoz.'
[I have an itching palm, I'll get money.]

⟨According to popular superstition, an itching left palm means that you will soon receive money.⟩

- Ellentétes értelmű közmondást (antonimát):

SZÉNA

Rosszul áll vkinek a szénája. (sz)

‘Nincsenek rendben a dolgai.’

[His hay is not stacked right.]

≈ *He is down on his luck.* | ≈ *He is going through rough times.* |

≈ *The chips are down for him.*

Ant: Jól áll vkinek a szénája. | Rendben van vkinek a szénája.

b) Jelmagyarázat, rövidítések

=	azonos közmondás
~	hasznó, közös elemet vagy szemléletmódot tartalmazó közmondás
≈	eltérő metafora, azonos jelentés: <i>A bikától menekült, s a folyóba esett</i> ≈ <i>Cseberből vederbe esik</i>
⊃	Az angol kifejezés jelentésköre szélesebb a magyarénál
⊂	Az angol kifejezés jelentésköre szűkebb a magyarénál
	A közmondásokat választja el egymástól
(...)	A közmondás tetszés szerint elhagyható eleme
[...]	1. A közmondás forrása (irodalmi mű, híres személyiség mondása), 2. A közmondás szó szerinti angol fordítása
⟨...⟩	értelmezés

Ant	antonima
(biz)	bizalmas, közvetlen beszédben
(hm)	helyzetmondó
(közm)	közmondás
(nép)	népies
(rég)	régi, régies
(sz)	szólás
(szh)	szóláshasonlat
Szin	szinonima
(táj)	tájnyelvi
(tréf)	tréfás
vk	valaki
vkinek	valakinek
vmi	valami

*A bibliai könyvek rövidítése**Ószövetség*

1Móz	Mózes első könyve
2Móz	Mózes második könyve
3Móz	Mózes harmadik könyve
5Móz	Mózes ötödik könyve
Péld	A példabeszédek könyve
Ézs	Ézsaiás próféta könyve
Ez	Ezékiel próféta könyve
Hab	Habakuk próféta könyve

Apokrifek

Bölcs	A bölcsesség könyve
Sir	Sirák fia könyve

Újszövetség

Mt	Máté evangéliuma
Mk	Márk evangéliuma
Lk	Lukács evangéliuma
Jn	János evangéliuma
ApCsel	Az apostolok cselekedetei
Róm	Pál levele a rómaiakhoz
2Kor	Pál második levele a korinthusiakhoz
2Thessz	Pál második levele a thesszalonikaiakhoz
Jak	Jakab levele